

भंडारा गोंदिया जिल्ह्यातील गोसावी समुदायातील स्त्रियांची निसर्गकेंद्रित जीवनशैली आंतर छेदनवादी विश्लेषण

प्रा. तुळशीदास शामराव कोसे
स्व.निर्धनपाटील वाघाये महाविद्यालय
सौन्दड, जि.गोंदिया

सारांश:- (Abstract)

आदिवासी समुदायाचे निसर्गशी असलेले संबंध हे अधिक गुंतागुंतीचे असल्याने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर संशोधनाचे एक महत्त्वपूर्ण क्षेत्र बनले आहे. महाराष्ट्रातील भंडारा- गोंदिया हा प्रदेश आदिवासी संस्कृतीचा गाभा मानला जातो. अशा या नैसर्गिक वातावरणात वैदिक आणि आदीशंकराचार्यांच्या परंपरेतील एक भटका साधू/यती समाज म्हणून ऐतिहासिक पाया असलेला गोसावी समाज वास्तव्यास आहे. गोसावी जमातीतील स्त्रिया या निसर्गकेंद्रित ज्ञानाच्या संवाहक म्हणून महत्त्वाची भूमिका बजावत असतात. यामुळे हा विषय संशोधन दृष्टीने उपयुक्त ठरू शकते. या संशोधनाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे की, गोसावी समाजातील स्त्रियांच्या दैनंदिन जीवनातील निसर्ग- केंद्रित व्यवहार, ते व्यवहार कोणत्या सामाजिक- सांस्कृतिक तत्त्वावर आधारित आहेत आणि ते आंतरछेदनवादी दृष्टिकोनातून व पर्यावरण ज्ञान सिद्धांताचा आधार घेऊन लिंग, जमाती ओळख, वर्ग आणि भौगोलिक सीमा यांच्या परस्पर संबंधात कसे रुजलेले आहेत. हे समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तुत संशोधन विश्लेषणासाठी स्त्रियांच्या बदलाचा संक्रमण काळ लक्षात घेता किंबर्ले क्रेनशा यांचा आंतरछेदनवादी सिद्धांताचा तर सामाजिक दृष्ट्या वंचित गटाकडे कसे असमान वितरण केले गेले यासाठी बरकेस यांचा पर्यावरणीय न्याय सिद्धांताचा आधार घेण्यात आला. सदर संशोधनासाठी दस्ताऐवजांचे मजकूर विश्लेषणाचा अंतर्भाव करण्यात आला. त्यातून अपेक्षित परिणाम पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- 1) स्त्रियांची निसर्ग-केंद्रीत जीवनशैली त्यांच्या सामाजिक - आर्थिक स्थिती, कुटुंबातील निर्णय प्रक्रिया आणि समुदायातील स्थान यांच्याशी कशी गुंतलेली आहे हे आंतरछेदनवादी दृष्टिकोनातून स्पष्ट केल्या जाईल.
- 2) आधुनिकीकरण, शहरीकरण आणि हवामान बदलासारख्या आव्हानांमुळे या पारंपरिक ज्ञान आणि व्यवहारावर कसा दबाव येत आहे, तसेच त्यांची अनुकूलन क्षमता तपासता येईल.

हा अभ्यास केवळ एक विशिष्ट समुदायापुरते मर्यादित नाही, तर जमातीतील स्त्रियांचे ज्ञान सामर्थ्य आणि अनुकूलन क्षमतेची एक जटिल प्रतिमा निर्माण करेल, जेणेकरून नवीन ध्येय- धोरणांचा कळस रचला जाऊ शकेल.

प्रस्तावना :-

भारतातील आदिवासी समुदाय व ग्रामीण समुदाय त्यांच्या पर्यावरणाशी साहचर्याने विकसित झालेले ज्ञान आणि जीवनशैलीसाठी ओळखले जातात. महाराष्ट्राच्या उत्तर पूर्वेला भंडारा- गोंदिया जिल्हा हा एक निसर्ग समृद्ध प्रदेश आहे. या प्रदेशात वास्तव्यास असलेला गोसावी (गोसाई/गुसाई)जमात हा एक असाच सामाजिक - सांस्कृतिक गट आहे. या समुदायाच्या दैनंदिन व्यवहारात निसर्ग केंद्रस्थानी आहे. निसर्गाची उपासना, नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा योग्य वापर, मोसमी चक्राप्रमाणे राहणी, वनौषधीय ज्ञान व उपचार आणि निसर्गातील घटकांची सांस्कृतिक वैचारिक जोड हे त्यांच्या जीवनाचे मुळाधार आहेत. ह्या सर्वांच्या केंद्रस्थानी असलेल्या गोसावी स्त्रिया या ज्ञानाच्या वारसदार, संवाहक आणि व्यवहारात रूपांतरकार म्हणून महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

या आधीच्या संशोधनात गोसावी समुदायाचा इतिहास, धार्मिक विश्वास किंवा सामाजिक रचनेवर भर दिलेला आढळतो. तसेच ' निसर्ग-केंद्रीत जीवनशैली' या संकल्पनेचा सामान्य विचार विविध आदिवासी गटांच्या संदर्भात झाला आहे. मात्र गोसावी स्त्रियांच्या दृष्टिकोनातून त्यांच्या दैनंदिन जीवनाच्या सर्व आयामात निसर्गाचे अंतर्भूत असणे आणि त्या जीवनशैलीवर आदिवासी ओळख, लिंग, वर्ग आणि भौगोलिक निर्धारक यांचा एकत्रित परिणाम याचे सखोल विश्लेषण करणारे साहित्य विशेषत्वाने आढळत नाहीत. त्यामुळे भंडारा- गोंदिया परिसरातील विशिष्ट भूप्रदेशातील सामाजिक- आर्थिक बदल आणि विकासाचा दबाव या संदर्भात हा अभ्यास अधिक प्रासंगिक ठरतो.

भंडारा-गोंदिया जिल्ह्यातील गोसावी स्त्रियांच्या निसर्ग केंद्रित दैनंदिन व्यवहार, विश्वास आणि ज्ञान यांचे दस्ताऐवजी- करण करण्यासाठी त्याचबरोबर ही जीवनशैली सामाजिक - आर्थिक आणि लैंगिक या तिहेरी संरचनेशी कशी गुंतलेली आहे आणि आधुनिकीकरण व विकासाच्या दबावा समोर ती कशाप्रकारे रूपांतरित होत आहे, हे आंतरछेदनवादी नजरेतून समजून घेण्यासाठी या अभ्यासाचे सैद्धांतिक महत्त्व हे भारतीय आदिवासी स्त्रियांच्या जीवनाचे बहुआयामी विश्लेषण करण्यास सक्षम आहे. तर व्यावहारिक महत्त्व हे समुदाय- आधारित,

लिंग- संवेदनशील आणि पर्यावरणाशी सुसंगत विकास धोरणांना मार्गदर्शन करणाऱ्या माहितीचा पुरवठा करणे हा आहे.

साहित्याचे पुनरावलोकन: -

प्रस्तुत संशोधनात आदिवासी जीवनशैली, पर्यावरणवादी अभ्यास आणि स्त्रीवादी दृष्टिकोन, त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रातील विशेषता विदर्भातील आदिवासी अभ्यास इत्यादी साहित्याचा आढावा घेण्यात आला. भंडारा-गोंदिया जिल्ह्यातील गोसावी समाजातील स्त्रियांवर केंद्रीत, त्यांच्या निसर्ग- केंद्रित व्यवहारांचे आंतरछेदनवादी दृष्टिकोनातून झालेल्या विश्लेषणाचा अभाव दिसून येतो. गोसावी जमातीचे लोक यती/ साधू, पुजारी आणि शेतकरी म्हणून ओळखले जातात आणि ते विदर्भासह संपूर्ण भारतात आढळतात. ज्यामुळे त्यांची ओळख होण्यास मदत झाली. आंतरछेदनवादी सिद्धांताच्या आधारे गोसावी स्त्रियांच्या सामाजिक स्थानाची आणि अनुभवाची गुंतागुंतीची ओळख करून घेता आली. पारंपरिक पर्यावरणीय ज्ञान सिद्धांताच्या आधारे आदिवासी समुदायांनी पिढ्यान्पिढ्या जोपासलेल्या निसर्ग सहजीवनाच्या ज्ञानाला संदर्भित करता आले. हा सिद्धांत गोसावी स्त्रियांच्या निसर्ग- केंद्रित कौशल्याचे जसे, वनौषधी ज्ञान व उपचार, शेती, वन संसाधन संपत्तीचे व्यवस्थापन इ. चे विश्लेषण करता आले. स्त्रीवादी पर्यावरणवाद हा सिद्धांत स्त्रीचे शोषण आणि पर्यावरणाचे दोहन यांच्यातील संबंध विश्लेषित करतात. गोसावी स्त्री निसर्गाचे संवर्धन आणि रक्षण करतात या दृष्टिकोनातून पाहणे उपयुक्त ठरेल.

भारतीय संविधानाने स्त्रिया आणि मुलींना बरेच संरक्षण व हक्क दिलेले आहेत. त्यात प्रामुख्याने समतेचा अधिकार, लिंगावर आधारित भेदभाव प्रतिबंध, राज्याला महिला आणि मुलींसाठी विशेष तरतुदी करण्याचा अधिकार, पुरुष आणि स्त्रिया यांना समान कामासाठी समान वेतन, त्याचबरोबर घटस्फोट कायदा, विशेष विवाह कायदा, मातृत्व लाभ कायदा, हुंडा प्रतिबंधक कायदा, लैंगिक अत्याचार विरोधात कायदेशीर तरतुदी इ.

महाराष्ट्र शासनाने या समुदायासाठी स्वतंत्र भटक्या-विमुक्त जमाती विकास मंडळ स्थापन केले आहे. भंडारा- गोंदिया जिल्ह्यातील या समुदायासाठी ITDP व समाज कल्याण विभागाच्या माध्यमातून विविध योजना राबवल्या जातात. त्यात प्रामुख्याने प्री- मॅट्रिक व पोस्ट मॅट्रिक शिष्यवृत्ती, स्वामी विवेकानंद योजनेमार्फत मुलांसाठी मोफत कोचिंग, अभ्यास साहित्य, लहान उद्योगांना अनुदान व कर्ज, व्यावसायिक प्रशिक्षण, रोजगार हमी योजना, विवाह आर्थिक सहाय्य, गंभीर आजारासाठी वैद्यकीय खर्चाच्या आधारे मदत, निवास योजना, छात्रावास, कायदेविषयक सल्ला, बजेट मधील विशिष्ट रक्कम (वि.भ.) जमातीसाठी राखीव, अंतोदय अन्न योजना समन्वय, महिलांना मातृत्व हक्क, लाडकी अभियान, संतुलित आहार, जागरूकता इ.

या संविधानिक व राज्य शासनाच्या योजनांमुळे पडलेला प्रभाव, शिक्षण प्रोत्साहनाचे धोरणामुळे गोसावी स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण वाढले. साक्षरता दराने सुधारणा झाली. आर्थिक सक्षमीकरण धोरणामुळे नव्या आर्थिक संधी उपलब्ध झाल्या. पारंपारिक व्यवसायावरील अवलंबित्व कमी झाले आहे. पायाभूत सुविधा विकासाचे धोरणामुळे गोसावी स्त्रियांमध्ये दैनंदिन जीवनातील कष्ट कमी झाले आहे.

वरील सर्व कायद्यांमुळे व योजनांमुळे गोसावी समाजातील स्त्रियांचे जीवनमान आकाराला येत आहे. परंतु या सर्व योजनांचा लाभ सर्व जमाती घेत आहेत असे नाही. काही कुटुंबे कागदपत्रा अभावी आजही अनेक योजनांपासून वंचित आहेत. त्यामुळे त्यांची सामाजिक- आर्थिक किंवा राजकीय स्थिती खूप सुधारली असे म्हणता येणार नाही.

वरील योजनांमुळे व अधिकारामुळे काही सकारात्मक प्रभाव पाहावयास मिळतात ते पुढील प्रमाणे -

- 1) मुलींसाठी स्वतंत्र वस्तीगृहे आणि उच्च शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती यामुळे शिक्षणाचा मार्ग मुलींसाठी सुलभ झाला आहे.
- 2) प्रशिक्षण व स्वयंरोजगार योजनांमुळे स्त्रियांना घरगुती व्यवसाय या व्यतिरिक्त इतर नोकरी व्यवसाय करण्याची संधी निर्माण झाली आहे.
- 3) घरकुल योजना सारख्या गृहनिर्माण योजना आणि रस्ते दुरुस्ती यामुळे स्त्रियांच्या दैनंदिन जीवनातील भार काही प्रमाणात कमी झाले आहे.

भारतातील आदिवासी स्त्रियांचा अभ्यास: -

उत्तर पूर्वेतील आदिवासी स्त्रियांचे सामाजिक - आर्थिक भूमिका, इतर भागातील समाजापेक्षा अधिक सबळ आणि स्पष्ट असल्याचे संशोधन सुचित करते. उत्तर पूर्वेकडील आदिवासी स्त्रियांचे स्थान भारतातील हिंदू किंवा इतर समाजापेक्षा उच्च आहे. सामाजिक प्रतिष्ठा देखील उच्च प्रतीची आहे. निर्णय प्रक्रियेत हातभार लावण्याची संधी असते. इतर समुदायातील स्त्रियांपेक्षा नागा स्त्रिया अधिक स्वातंत्र्य व आनंदी जीवन जगत असतात अंतःस्त्रावी गट म्हणून एखादी व्यक्ती स्त्री असणे आणि आदिवासी समाजातील असणे या दोन्ही घटकांचे

एकत्रितपणे होणारे दुष्परिणाम झेलावे लागतात. यामुळे शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि रोजगाराच्या संधी पासून त्यांना दूर ठेवले जाऊ शकते.

महाराष्ट्रातील वारली जमातीची चित्रकला हे एक ठळक उदाहरण आहे जो बहुतेकदा स्त्रियांद्वारे आणि त्यांच्यासाठी ही कला आहे. ते निसर्ग देवता आणि दैनंदिन जीवनाशी असलेल्या त्यांच्या गाढ संबंधीचे प्रतीक आहे. हे ज्ञान आणि सांस्कृतिक वारसा पिढ्यापिढ्या स्त्रियांद्वारे पोहोचवला जातो. भिल्ल स्त्रिया परंपरागत शेती, बियाणे जतन करणे आणि नैसर्गिक संसाधनाच्या व्यवस्थापनात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. असे असले तरीही त्यांच्यापुढे पुढील आव्हाने उभे आहेत.

- 1) जागतिकीकरण आणि आधुनिकीकरणाचा प्रवाह आणि त्यामुळे निर्माण होणारी गैरसमज यामुळे पारंपरिक ज्ञान आणि कला धोक्यात येऊ शकते.
- 2) शिक्षणाच्या संधी मर्यादित असतात.
- 3) मर्यादित संसाधनामुळे आर्थिक परिस्थिती चिंताजनक आहे.

निसर्ग केंद्रीत जीवनशैलीवरील साहित्य: -

पारंपारिक शेती पद्धती, जैवविविधतेचे संवर्धन, वन औषधीचे ज्ञान व उपचार, पारंपारिक खाद्य पद्धती यावरील संशोधन. वन हक्क अधिनियमनाने ग्रामसभेला वन संसाधनाचे व्यवस्थापन करण्याचे अधिकार दिले आहेत. यामुळे पारंपरिक आदिवासी ज्ञान आणि सांस्कृतिक ओळख पुनर्जीवित झाल्याचे विविध संशोधनामध्ये नमूद केले आहे. गोसावी स्त्रियांच्या वन- आधारित व्यवहारावर या कायद्याचा काय परिणाम झाला? हे पाहणे आपल्या अभ्यासाचा एक महत्त्वाचा भाग असू शकते.

संशोधनातील रिक्त स्थान (Research Gap) :-

- 1) विदर्भ प्रदेशातील विशिष्ट जमातीवर विशेषतः स्त्रियांवर केंद्रीत अभ्यास मर्यादित आहे.
- 2) विद्यमान अभ्यास समाजशास्त्रीय व आर्थिक पैलूंवर भर देतात. तर लिंग जमाती ओळख, वर्ग आणि भौगोलिक सीमा यांच्या आंतरछेदनातून निसर्ग केंद्रीत जीवनशैलीचे सखोल विश्लेषण करणारे अभ्यास दुर्मिळ आहेत.

भंडारा-गोंदिया या विशिष्ट भूप्रदेशावर वास्तव्याला असणाऱ्या गोसावी स्त्रियांच्या विशिष्ट पारंपारिक व्यवहाराचे त्यांच्या सामाजिक आर्थिक भूमिकेतील बदलाचे आणि आधुनिक आव्हानांचे दस्तावेजीकरण व विश्लेषण हे मूळ संशोधनाचे योगदान असेल.

धर्म आणि लिंग यांचे आंतरछेदन: -

गोसावी समाज हा एक धार्मिक आणि संन्यासी प्रवृत्तीचा भाग आहे यामुळे संन्यासाच्या मार्गात स्त्रियांची भूमिका मर्यादित स्वरूपाची दिसून येते. या समाजातील महिलांना धार्मिक अधिपत्याच्या संरचने दुय्यम स्थान आहे. त्यामुळे धार्मिक पुरुष प्रभुत्व आणि लैंगिक असमानता यांचे छेदन स्त्रियांवरील तिहेरी नियंत्रण निर्माण करते.

जात आणि लिंग: -

गोसावी समाजातही जातीय विभागणी आढळते एखादी गोसावी स्त्रीची स्थिती केवळ स्त्री म्हणून नव्हे तर ती कोणत्या जमातीमध्ये जन्मली आहे यावरही अवलंबून असू शकते. जातीय शुद्धता, सवर्ण विशेषाधिकार किंवा अस्पृश्यतेचे स्वरूप यासारख्या घटकांची तिचे लिंग जोडले गेले तर भेदभावाचे स्वरूप आणखीन गुंतागुंतीचे होते. वर्ग आणि आर्थिक स्थिती: -

गोसावी समाजातील अनेक कुटुंब भिक्षावृत्ती, धार्मिक सेवा किंवा सामाजिक दानावर अवलंबून असतात. यामध्ये स्त्रियांवर आर्थिक अवलंबित्वाचा भार जास्त असू शकतो. एवढेच नाही तर साधन संपत्तीवर देखील पुरुषांचेच नियंत्रण असते. त्यामुळे स्त्री गरिबी आणि आर्थिक वंचितता यांचे छेदन समजून घेणे गरजेचे आहे. पर्यावरण ज्ञान सिद्धांत: -

गोसावी समाजातील स्त्रियांमध्ये भिक्षावृत्ती, स्थानिक उपलब्ध अन्नाचा वापर, कमीत- कमी वस्तूंमध्ये प्रपंच चालवणे यामुळे संसाधनाचा दबाव कमी होतो. त्याचबरोबर गोसावी समुदाय शेतीशी जोडलेले असतात. या समूहातील स्त्रिया बियाणे साठवणे, कंपोस्ट खत तयार करणे, वनौषधीचे ज्ञान व उपचार करणे यात प्रवीण असतात. त्यामुळे रासायनिक मुक्त पर्यावरण निर्माण होतो. स्त्री रोगासाठी स्थानिक वनस्पतीचा वापर करण्याचे ज्ञान स्त्रियांकडे पिढ्यापिढ्या चालत आलेले असते. गोसावी समाजातील स्त्रिया निसर्ग देवता या भावनेने वागतात. यामुळे त्यांच्यात आंतरिक प्रेरणा जागृत होऊन निसर्गाची काळजी घेण्यास प्रवृत्त होतात.

स्त्रीवादी सिद्धांताच्या दृष्टिकोनातून गोसावी महिलांचे दुहेरी शोषण होताना दिसून येते. गोसावी समुदायातील स्त्रिया श्रम विभाजन आणि अदृश्य काम या दुहेरी शोषणात अडकल्या आहेत. हे समाजासाठी मौल्यवान असले तरी त्यांचे आर्थिक मूल्यमापन होत नाही. पितृसत्ताक व्यवस्थेत स्त्रियांचे पारंपारिक पर्यावरणीय ज्ञान वैज्ञानिक मानले जात नाही. गोसावी समुदायातील स्त्रियांकडे शेती, औषधी, संसाधन संवर्धनाचे परंपरागत ज्ञान असते. परंतु हे ज्ञान पारंपारिक किंवा धार्मिक चौकटीत बंदिस्त असल्याने त्याला सर्वत्र मान्यता मिळत नाही. गोसावी समुदायातील स्त्रियांच्या जीवनात साधेपणा, भिक्षावृत्ती, आध्यात्मिकता यामुळे निसर्ग हा जीवनाचा अपहार्य भाग बनतो. संसाधनांचा कमीत कमी वापर आणि टिकाऊ जीवनशैली यामुळे वेगळेपण दिसून येते.

पुनरावलोकन करून काय शोधले:-

भंडारा-गोंदिया जिल्ह्यात वास्तव्याला असणाऱ्या गोसावी ही एक सामाजिक सांस्कृतिक गट आहे जी पारंपारिक धार्मिक कार्य, भजन - कीर्तन तसेच वनौषधी ओळख व उपचारासाठी संबंधित आहे. या जमातीतील स्त्रियांची जीवनशैली निसर्ग आधारित आहे.

प्रस्तुत संशोधनातून पुढील बाबींचा शोध घेण्यात आला.

- 1) गोसावी महिलांचे जीवन निसर्गचक्राशी जोडलेले असते.
- 2) स्थानिक वनऔषधीचा वापर करून उपचार करताना दिसतात.
- 3) शेती वनोपज संग्रह, हस्तकला इ. निसर्ग आधारित सहभाग.
- 4) नागरिकरणचा व आधुनिकरणाचा पारंपारिक जीवनशैलीवर परिणाम पाहावयास मिळतो.

वरील मुद्द्यांच्या आधारे असे म्हणता येईल की, भंडारा-गोंदिया जिल्ह्यातील गोसावी स्त्रियांची निसर्ग केंद्रीत जीवनशैली ही केवळ आरोग्याचीच नव्हे, तर सामाजिक- सांस्कृतिक ओळखीची एक सजीव परंपरा आहे.

चर्चेतून काय निष्पन्न झाले:-

भंडारा गोंदिया जिल्ह्यातील गोसावी समुदायातील स्त्रियांबाबत चर्चा करताना म्हणता येईल, की हा एक सांस्कृतिक पर्यावरणीय अभ्यास आहे. गोसावी जमाती एक पारंपारिक धार्मिक सेवा, वनौषधी उपचार व भजन कीर्तन या बाबीशी संबंधित समाज घटक आहे. या विश्लेषणातून निघालेले प्रमुख निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे

- 1) दैनंदिन दिनचर्येत आहार, उपचार पद्धती ही मोसमानुसार बदलणारी आहे. 2) प्रसूती पूर्व व प्रसूतीनंतरच्या देखभालीसाठी वन औषधीचा वापर.

- 3) भजन कीर्तनातून सामुदायिक उत्सव, निसर्गाशी असलेले धार्मिक नाते यामुळे तणाव निरसन होतो.

संवर्धनाच्या शक्यता:-

- 1) गोसावी स्त्रियां कडील वनौषधी ज्ञानाचे वैज्ञानिक दस्तावेजीकरण करून आधुनिक आरोग्य सेवेमध्ये समायोजन करणे.

- 2) स्थानिक धान्य व औषधी हस्तकला उत्पादनावर आधारित रोजगार करण्यास प्रवृत्त करणे.

आधुनिक आव्हाने व बदल:-

गोसावी समुदायातील स्त्रिया दैनंदिन जीवन जगताना अनेक आव्हानांना व बदलांना सामोरे जाताना दिसतात. त्यामध्ये प्रामुख्याने परंपरागत ज्ञानाचा भाग, दस्तावेजांचा अभाव, पर्यावरणीय भास, आर्थिक दबाव यासारख्या विविध आव्हानांना तोंड द्यावे लागते.

भंडारा-गोंदिया जिल्ह्यातील गोसावी समाजातील स्त्रियांनी जोपासलेली निसर्ग केंद्रीत जीवनशैली ही एक सुसंगत सांस्कृतिक परिस्थितीची ज्ञान मार्ग आहे. जी संपूर्ण सामाजिक सुदृढता व पर्यावरणीय संवाद यांचा समतोल साधते ; परंतु आधुनिकीकरणाच्या व शहरीकरणाच्या दबावामुळे ही परंपरा न्हास होण्याच्या मार्गावर आहे. त्यासाठी त्यांचे दस्तऐवज व संवर्धन होणे आवश्यक आहे.

प्रस्तुत अध्ययनात भंडारा-गोंदिया जिल्ह्यातील गोसावी स्त्रियांच्या निसर्ग केंद्रीत जीवनशैलीचे मूल्य, सुसंगतता आणि तिच्या देहाला असलेला धोका हे तीनही पैलू संशोधकाने संशोधनाचा पाया म्हणून वापरला आहे.

मूल्यमापन:-

भंडारा गोंदिया हे महाराष्ट्रातील नैसर्गिक साधन संपत्तीने समृद्ध असा प्रदेश असून वैनगंगा नदी प्रणालीने सुपीक झाला आहे. भंडारा जिल्हा तलावाचा तर गोंदिया जिल्हा तांदूळ नगरी म्हणून प्रसिद्ध आहे. या दोन्ही जिल्ह्यात आदिवासींचे प्रमाण लक्षणीय आहे. प्रस्तुत संशोधनामुळे पारंपारिक ज्ञान आणि पर्यावरणीय स्थिरता यांच्यातील दुर्मिळ आणि महत्त्वाचे संबंध या अभ्यासामुळे प्रकाशात येतात. जगात शाश्वततेची चिंता वाढत असताना निसर्ग केंद्रीत जीवनशैली एक मार्गदर्शक तत्वज्ञान ठरू शकते.

शिफारशी:-

1) स्त्रियांकडे असलेले मौखिक ज्ञानाचे तसेच निसर्ग व्यवस्थापनाचे सखोल. नृवंशशास्त्रीय अभ्यास होणे आवश्यक आहे.

2) संशोधन आणि संवर्धन प्रक्रियेत गोसावी समुदाय विशेषतः स्त्रियांचा सक्रिय सहभाग निश्चित करावा.

3) गोसावी स्त्रियांकडे असलेले वनौषधी ज्ञान, हस्तकला आणि पर्यावरणीय विश्वासाची डिजिटल संग्रहणी तयार करावी.

संदर्भ

- 1) <https://vishwakosh.marathi.gov.in/40968>
- 2) <https://www.Tarun Bharat.net>
- 3) <https://bhandara.gov.in>
- 4) <https://folkknowledgeplace.org/article/141210>
- 5) <https://tribal.maharashtra.gov.in>
- 6) <https://gondia.gov.in>
- 7) <https://irgu.unigoa.ac.in>
- 8) <https://acswbhandara.org>
- 9) anthropology Case study artical 30/11/2025
- 10) <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov>